

Наталія БІЛЕНЬКА

ХЛІБ: СЕМАНТИКА В КОНТЕКСТІ НАРОДНОГО ЕТИКЕТУ СЕРЕДНЬОГО ПОЛІССЯ

У статті представлено дослідження міфологічних уявлень, пов'язаних з хлібом. Розглянуто особливості функціонування, семантизації цього культурного явища та його номінацію.

Ключові слова: хліб, ознака, семантика.

Міфологічні уявлення слов'ян, пов'язані з функціями предметів матеріальної культури, залишаються одним із перспективних напрямів дослідження в сучасній етнолінгвістиці. Багатофункціональність предметів матеріальної культури відкриває перспективу цілісного вивчення матеріальної та духовної культури, виявляє умовний характер їх протиставлення¹.

Упродовж тривалого часу функціонування предметів повсякденного вжитку (зокрема, хліба як основного компонента) в системі ритуальних дій становлять особливий інтерес для етнолінгвістичних досліджень, оскільки основними тут є символічні функції побутових речей, а утилітарні зведені до мінімуму². Хліб, його види, форми та функції в системі обрядів були об'єктом дослідження вітчизняних та зарубіжних учених, зокрема М. Маркевича, М. Сумцова, А. Богдановича, Т. Агапкиної, Л. Артюх, В. Борисенко, В. Конобродської, Л. Лаврентьевої, Н. Листової,

Етно- та психолінгвістика ✍

Л. Молчанової, Р. Свириди³.

¹ Топорков А.Л. Домашняя утварь в поверьях и обрядах Полесья // Этнокультурные традиции русского сельского населения XIX — нач. XX в. — Вып. 2. / Отв. ред. Станюкович Т.В. — М., 1990. — С. 67.

² Лаврентьева Л.С. Хлеб в русском свадебном обряде // Этнокультурные традиции русского сельского населения XX — нач. XX века. — Вып. 2. / Отв. ред. Станюкович Т.В. — М. 1990. — С. 5.

³ Агапкина Татьяна. Юрьев день на Полесье: ритуальные выходы в поле // Проблемы современной ареалогії. — Київ, 1994. — С. 324-331; Артюх Л. Ареальна характеристика поминального хліба на українському Поліссі // Проблеми сучасної ареалогії. — Київ, 1994. — С. 318-323; Артюх Ліда. Поминальні страви на Поліссі (народний етикет) // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. — Вып. 1. Київське Полісся. 1994. — Львів, 1997. — С. 313-318;

Богданович А.Е. Пережитки древняго міросозерцання у бѣ-лоруссовъ. Этнографическій очеркъ. 1895. Рэпринтнае выданне. — Мінск: Выдавецтво «Беларусь», 1995. — 186 с.; Борисенко В.К. До питання типології весільного хліба // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі. XV Республіканська діалектологічна нарада. Тези доповідей і повідомлень. — Житомир, 1983. — С. 256-257; Борисенко В.К. Форми побутування весільного короваю // Народна творчість та етнографія. — 1981. — № 5. — С. 37-44; Конобродська Валентина. Поліський поховальний та поминальні обряди. — Т. 1. — Етнолінгвістичні студії. — Житомир "Полісся", 2007. — 356 с.; Лаврентьева Л.С.

І хоча вже стало традицією системне вивчення номінації явищ духовної культури в комплексі з невербальними елементами⁴, однак донедавна у вивченні мови традиційної культури увагу приділяли переважно реалемним та акціональним символам. Водночас не всі властивості та ознаки ставали об'єктом оцінки та семіотичного осмислення в культурних текстах⁵. Тому об'єктом нашого дослідження є *ознаки*, притаманні хлібові, які впливають на регламентацію поведінки людини в повсякденному житті. Зосередимо увагу на таких ознаках хліба, як *забутий*, *перевернутий* та *деформований*. Наше спостереження здійснено на матеріалі Середнього Полісся – одного з ареалів, який досі зберігає чимало архаїчних форм матеріальної й духовної культури, які становлять цінний матеріал для комплексного вивчення слов'янських старожитностей⁶.

Як зазначають дослідники, усі господарські й побутові процеси утилітарно-практичного характеру, особливості перебігу цих процесів та їх результати в народній традиції водночас набувають ритуальних форм, магічної семантики, ознак прикмет і віщувань⁷. Процес випікання хліба, зокрема, є одним із найяскравіших виявів такого поєднання.

Хлібина, яку, не помітивши, залишили в печі, виймаючи з печі випічку, в уявленнях поліщуків набуває якісно нових властивостей. Для номінації такої хлібини в середньополіських говірках поширені назви, що є похідними від різних коренів:

-*забу-*: за¹ бут'н'їй (н.п. 6), забут¹ ній (н.п. 11, 14, 16), за¹ бутний (н.п. 4, 8-10, 13, 15), за¹ бут'ко (н.п. 1), за¹ бутка (н.п. 2, 5), за¹ бутій (н.п. 7);

-*кри-* (-кр'і-): покр'ішка (н.п. 3).

У міфологізованій свідомості носіїв культури такий хліб

Хлеб в русском свадебном обряде // Этнокультурные традиции русского сельского населения XX — нач. XX века. — Вып. 2. / Отв. ред. Т.В.Станюкович. — М. 1990. — С. 5-66; Листова Н.М. Пища в обрядах и обычаях // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Исторические корни и развитие обычаев. — Москва, 1983. — С. 161-173; Маркевич Н.А. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. — Київ, 1992. — С.52-169; Молчанова Л.О. Їжа та домашнє начиння білоруського селянства до революції // Народна творчість та етнографія. — 1960. — Кн. 1. — С. 76-82; Свирида Раїса. Хліб у зимовій обрядовості Київського Полісся // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. — Вип. 1. Київське Полісся. 1994. — Львів, 1997. — С. 309-312; Сумцов Н.Ф. Символика славянських обрядов: Избранные труды / Отв. ред. Байбури А.К. — М.: Изд. Фирма «Восточная литература» РАН, 1996. — 296 с.

⁴ Конобродська В. Етнолінгвістичний аспект дослідження традиційної культури // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. — Житомир, 2001. — Вип. 6. — С. 118.

⁵ Толстая С.М. Категория признака в символическом языке культуры // Признаковое пространство культуры / Отв. ред. С.М.Толстая. — М.: «Индрик», 2002. — 432 с. — С. 7; Конобродська Валентина. Поліський поховальний і поминальний обряди... — С. 27.

⁶ Толстой Н.И. О лингвистическом изучении Полесья // Полесье (Лингвистика. Археология. Топонимика). — Москва, 1968. — С. 5.

⁷ Конобродська Валентина. Поліський поховальний і поминальний обряди... — С. 11.

наділений символічним значенням на основі його окремої характеристики⁸. Насамперед факт залишення хліба в печі вважали прикметою (хоча й малопоширеною в середньополіському ареалі), що випадково залишена в печі хлібина означає близьку смерть когось із членів родини: [Якщо забули в печі хлібину], *то це с|коро хтос' їмре* (н.п. 12). Таку прикмету можна пояснити семантикою печі як шляху в потойбічний світ чи навіть самого потойбічного світу в тексті поховального обряду⁹ та семантикою хліба, зокрема житнього, — ‘життя’¹⁰.

Носії культури абсолютизували ознаку *забутий* і часто сприймали такий хліб не як їжу, а як засіб, наділений магічними властивостями¹¹. Тож хліб, забутий у печі, переважно не споживали. Його зберігали й використовували в особливих випадках для виконання різних магічних дій, у яких можна простежити непослідовність та суперечливість: його заборонялося їсти — водночас було рекомендовано для споживання як людям, так і худобі. Заборону вживати такий хліб поліщуки мотивують тим, що людина, яка з'їсть забутий в печі хліб, буде все забувати: *То їже не т|реба їєсті тейі бо|ханк'і*, [яку забудуть у печі]. *То їже о|д.аі со|бац'і, бо йак |будеш шо-|небут' ро|б'іт', то |будеш забу|ваца* (н.п. 6); *Ка|зали йі|їє [хлібину, яку забули в печі] не |можна |їєсти, бо |буде л'у|дина забу|ват' у|се* (н.п. 2); *Ту бо|ханочку їже не йе|д'ат', бо забу|ваца |будеш* (н.п. 11). Такі заборони є виявом матері — уникнення аналогії, подібності.

Як засвідчує матеріал, забутий хліб зберігали з лікувальною метою. Таку хлібину використовували як засіб проти нервових розладів: *Ту хл'є|бинку дер|жат, шо йак де хто зл'є|каїса, то їже ту хл'є|бинку да|їут. То їже тої|л'ак про|ходить* (н.п. 14); *То од пере|л'аку да|їут* (н.п. 16). Особливо ефективно цей засіб використовують з метою уникнути тривалого смутку за померлим¹²: *Їже йак у ко|го бе|да та|ка, то тей хл'єб йе|д'ат'* (н.п. 4); *Це їже йо|го йак |в'імут, вон |в'ісохне, йо|го берег|ли. Йак ко|мус' ве|лік'е |горе, шо не |можє пере|бут' і за|бут' ну ни|йак, то |ц'ого хл'єба |їєлі і |горе забу|вала* (н.п. 7); *А ка|зали ко|лис', шо йак х|то за |ким к|репко |тужит', то то|му т|реба ту хл'і|бинку |їєсти т|рох'і* (н.п. 5); *Йак шос зро|билос, то|кажут — «От, коб це |того хл'єба, шо за|буїса»* (н.п. 10); *Йак за|буї,*

⁸ Топорков А.Л. Символика и ритуальные функции предметов материальной культуры // Этнографическое изучение знаковых средств культуры. — Ленинград, 1989. — С. 94.

⁹ Конобродська Валентина. Поліський поховальний та поминальні обряди... — С. 57.

¹⁰ Славянская мифология... — С. 310.

¹¹ Конобродська Валентина. Поліський поховальний та поминальні обряди... — С. 55.

¹² Листова Н.М. Пища в обрядах... — С. 161.

¹³ Конобродська Валентина. Поліський поховальний та поминальні обряди... — С.239.

то це во|но |добре |буде од |ї|с'акого |гора, на |добре во|но (н.п. 13); *І |йо|го |йел'і з^c тим ант'е|р'есом, шоб за|бут' |йе|к'ес' |гор'є* (н.п. 14). Такі дії можна кваліфікувати як акти аналогічної магії¹⁴, які на вербальному рівні конструюються за допомогою формул наслідування. Утіленням таких формул є примовляння, що декларують мету здійснення цих дій¹⁵: *І|ак за|були |це|ї |хл'єб, то так за|буд'те |горе сво' |йе* (н.п. 7). Подібне використання забутого в печі хліба відоме в інших українських та слов'янських ареалах¹⁶.

Семантика забуття наявна в діях, які виконують із метою навести лад у власному господарстві. Зокрема, хлібину дають з'їсти худобі, шоб не минала двір, повертаючись із поля: *Дл'а ку|ров'і. Ми|не од|на |н'і|тала, чи не|ма |того х|л'єба, шоб |ї|не|ч'і за|була, бо тре ко|рову напо|їт', бо ку|рова ни |їде ду|дом* (н.п. 8); *І|ак ха|роша ха|з'аїка, то ту хл'є|бину заха|ваїє. І бу|ваїє та|ке, шоб |їа |ї вас куп' |л'аїу ку|р'їуку, а во|на не |їде до|дому, а |їме до вас. То даї ку|сочок |того х|л'єба, шоб |ї|не|ч'і за|буї. Даї ку|сочок |того х|л'єба |ї рот. То во|на за|буде ту св'ї|їу ха|з'аїку* (н.п. 9). Використання забутого хліба для збереження посівів від шкідників, відоме в інших українських культурних зонах¹⁷, на досліджуваному ареалі не зафіксовано.

Носії окремих говірок, особливо суміжних із західнополіськими, забутий у печі хлібині важливого значення не надавали: *Ло|мали да |йел'і* (н.п. 3); *Роз|мочувал'і да |ї зної |ї |д'єжку |к'їдал'і, бо |ї вон за|сох* (н.п. 1). Хоча окрема номінація для такого хліба зафіксована: *покр'ішка* (н.п. 3), *за|бут'ко* (н.п. 1).

Особливою семантикою поліщуки наділяли й *перевернуту* хлібину. Побутує повір'я, що вона віщує смерть у родині: *Дого|рї не |можна хл'єб к|лас'т'і, бо |ї род'н'є х|тото пом'ре.* (н.п. 4); *Не |нада хл'єб |перевочуват', це не|добре. Не |можна |перевочуват' |ї |хат'є на сто|л'є — це |їе до|году |можє |хтос' |ї|мертї, |перевернеца |їс'а тво' |їа сем'їа, |горе |наїде на ти|бе* (н.п. 13). *Хл'єб |дого|р'ї ло|жат'н'є |можна, бо |хтос' пом'р'є* (н.п. 15). Ця заборона з подібною регламентацією відома і в інших етнокультурних зонах¹⁸.

У таких повір'ях утілена головна опозиція *життя : смерть*, яка реалізована через конкретну опозицію *верх : низ*, оскільки кореляція *прямий : перевернутий* співвідноситься із корелятивними

¹⁴ Конобродська Валентина. Поліський поховальний та поминальні обряди... — С. 216.

¹⁵ Левкиевская Е.Е. Агрессия как форма защитной магии в славянской традиционной культуре // Агрессия в языке и речи: Сборник науч. статей / Сост. и отв. ред. Шаронов И.А. — М.: РГГУ, 2004. — С. 101-102.

¹⁶ Славянская мифология. Энциклопедический словарь. — М.: Эллис Лак, 1995. — С. 386.

¹⁷ Ефименко П.С. Сборник малороссийских заклинаний. — М., 1874. — С. 44.

¹⁸ Толстой Н.И. Переворачивание предметов в славянском погребальном обряде // Исследования в области балто-славянской духовной культуры: (Погребальный обряд). — М.: Наука, 1990. — С. 119; Славянские древности: этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под общей ред. Н.И. Толстого. — Т. 1. — Москва, 1995. — С. 345.

парами *верхній* : *нижній*, *живий* : *мертвий*¹⁹. А сама ознака *перевернутий* співвідноситься зі смертю (особливо в тексті поховального обряду²⁰). На Поліссі, як і в суміжних культурних зонах (Юрівка Любарського р-ну Житомирської обл.), лексема *перевернутий* трапляється також як евфемічний замітник назви смерті.

Хліб, який під час випічки зазнав деформації, в уявленнях жителів Середнього Полісся набував властивості вищування долі. Така особливість була характерна не лише для повсякденного хліба, а й для обрядового. Збереження й побутування коровайного обряду протягом століть підтверджує його магічну функцію в минулому. Здавна вірили, що коровай наділявся великою магічною силою, здатною забезпечити щасливе життя молодим, добробут і благополуччя, міцний шлюб²¹. Тому тріснутий весільний коровай означав нетривале сімейне життя: *Іес'лі коро'вай роз'т'р'еснутий, то озна'чає, що розва'дуца, і'л'уд'і, йе'к'іє пак'лі коро'вай, параж'і'вайут, що'може полу'ч'іца ў'ж'із'ні не'важно* (н.п. 15). Схоже повір'я побутує і на інших ареалах: *Якщо під час випікання каждач потріскається, щастя жениха буде нетривалим* (Мінська губ.)²².

Поза обрядом тріщина чи заглибина в хлібині є символом наближення смерті: *Ко'лі роз'д'ел'увайец:а по с'і'ред'ін'е, то х'тото пом'ре. Роз'д'ел'івайец:а по с'і'ред'ін'е, то Хве'дорка'каже — «Пом'ру». І по'мерла. Хве'дорка по'переду, а Ва'с'і'ко по'том* (н.п. 4); *Іак'дирка бу'вайе ў'х'л'еб'і, то'кажут', що хтос' ўм'ре* (н.п. 2). Подібні уявлення побутують і в інших етнокультурних зонах та зафіксовані давнішими джерелами: *Если*

хлебъ въ печи развалится на двѣ **Ѣ** *половины — это не къ добру: умреть или хозяинъ, или хозяйка* (Борисівський повіт)²³. У такому вияві репрезентована тема долі, віку²⁴.

Як бачимо, постання семантики поданих реалій і повір'їв ґрунтується на розгалуженій і складній символіці предметів, явищ та ознак навколишньої дійсності. Водночас, як вважає В. Конобродська, одним з основних принципів формування таких повір'їв є «відхилення від норми в якому-небудь явищі повсякденного життя в протилежному напрямку, що протиставляє це явище світові живих і цим наближає його до світу мертвих. Тому воно і є провісником смерті»²⁵.

¹⁹ Н.И.Толстой. Переворачивание предметов... — С. 127.

²⁰ Там само. — С. 119-128.

²¹ Борисенко В.К. Форми побутування весільного короваю... — С. 39.

²² Сумцов Н.Ф. Символика славянских обрядов... — С. 245.

²³ Богданович А.Е. Пережитки древняго міросозерцанія... — С. 22.

²⁴ Конобродська Валентина. Поліський поховальний та поминальні обряди... — С. 55; Седакова О.А. Тема «доли» в погребальном обряде (восточно-і южнославянський матеріал) // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд. — М.: Наука, 1990. — С. 61.

²⁵ Конобродська Валентина. Поліський поховальний та поминальні обряди... —

Зауважимо, що окремої номінації на позначення *перевернутого й деформованого* хліба на досліджуваній території не зафіксовано. Переважна більшість назв функціонує у формі дієслівних сполучень у складі складнопідрядного речення.

Отже, семантика та символіка хліба як одного із елементів традиційної народної духовної культури ґрунтується насамперед на сприйнятті його ознак, їх функцій та пов'язаних з ними повір'їв та заборон. Особлива символізація досліджуваних ознак хліба відбиває давні міфологічні уявлення про життя та його завершеність через опозицію *життя* : *смерть*, що є однією з основних семантичних опозицій у слов'янській картині світу.

Список населених пунктів

1. Берестя – Дубровицький – Рівненська
2. Яполоть – Костопільський – Рівненська
3. Яцьковичі – Березнівський – Рівненська
4. Дроздинь – Рокитнянський – Рівненська
5. Куліші – Смільчинський – Житомирська
6. Кишин – Олевський – Житомирська
7. Мелені – Коростенський – Житомирська
8. Сарновичі – Коростенський – Житомирська
9. Словечно – Овруцький – Житомирська
10. Бокиївщина – Овруцький – Житомирська
11. Тхорин – Овруцький – Житомирська
12. Гошів – Овруцький – Житомирська
13. Ігнатпіль – Овруцький – Житомирська
14. Піщаниця – Овруцький – Житомирська
15. Левковичі – Овруцький – Житомирська
16. Селець – Народицький – Житомирська

Наталія Беленька

Хліб: семантика в контексте народного етикета Среднего Полесья

Стаття представляє дослідження міфологічних представлень, зв'язаних з хлібом. Розглянуто особливості функціонування, семантизації цього культурного явлення і його номінацію.

Ключевые слова: хліб, признак, семантика.

Nataliya Bilenka

Bread: semantics in context of the public etiquette of the Middle Polissya

The article presents the study of the mythological presentations, what a connected with bread. The considered particularity of the operation, semantization this cultural phenomena and its nomination.

The keywords: bread, sign, semantics.